

ГРАМЕМНА ОРГАНІЗАЦІЯ КАТЕГОРІЇ СПОСОБУ УКРАЇНСЬКОГО ДІЄСЛОВА

Тетяна НЕСТЕРЕНКО (Кіровоград, Україна)

У статті розглянуто проблеми грамемної організації категорії способу українського дієслова. Доведено, що морфологічна категорія способу є не тільки системою опозицій елементарних граматичних значень умовного й наказового способів, але й системою протиставлень грамем – двобічних сутностей, наділених власним потенціалом.

Ключові слова: грамема, категорія способу, умовний спосіб, наказовий спосіб.

The article deals with the problem of grammeme structure of the category of mood of a Ukrainian verb. The author has proved that the morphological category of mood is not only a system of oppositions of elementary grammatical meanings of the subjunctive and the imperative moods, but also a system of grammeme oppositions – bilateral entities endowed with their potential.

Key words: grammeme, the category of mood, the subjunctive mood, the imperative mood.

Одним з кардинальних питань сучасної граматики є вивчення структури граматичних категорій, компонентів багаторівневої ієрархічної системи, кожен одиницю якої «визначає сукупність відношень до інших одиниць та опозицій, у які вона входить» [1 : 24].

На сьогодні в українському мовознавстві превалює підхід, згідно з яким структуру морфологічної категорії розглядають через її відношення до плану змісту та вираження. Саме така змістово-формальна інтерпретація видається більш переконливою й для російського мовознавця О. В. Бондарка, який називає її функціонально-структурною концепцією граматичної категорії [2: 18]. Основною умовою виділення морфологічної категорії, на думку В. В. Виноградова, М. К. Докуліла, О. В. Бондарка, І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, В. О. Горпинича, А. П. Загнітка та ін., є наявність опозиції протиставлених одна одній рядів форм у межах того самого семантичного змісту. Ця концепція, що дістала назву двобічної або семантико-граматичної, враховує не лише граматичне значення (семантичний зміст категорії), а й формальні засоби його вираження (формальна структура категорії). Вона співвідноситься з білатеральним трактуванням мовного знака М. К. Докуліла і з загальним розумінням мови як двобічного явища, що містить план мовного змісту та план вираження.

У зв'язку з цим дослідження будь-якої граматичної категорії й морфологічної категорії способу українського дієслова зокрема має зводитись до вивчення її грамемного складу. Як стверджує В. О. Горпинич, «опозиції (протиставлення) грамем за значеннями і засобами вираження становлять сутність граматичної категорії» [5: 14]. У нашій статті маємо на меті встановити грамемну організацію дієслівної категорії способу.

Погляд на категорію як поліелементну в українському мовознавстві загострює питання про кількість елементів (грамем), опозиція яких становить зміст категорії способу, адже з-поміж двох боків – змістового і формального, як слушно зауважує О. В. Бондарко, – «визначальними є змістові ознаки, що лежать в основі цієї категорії, оскільки саме в реалізації цих значень полягає мета категорії» [2: 31]. Труднощі у виділенні граматичних категорій дієслова, зокрема способу й часу, на думку К. Г. Городенської, значною мірою зумовлені неоднаковим або неточним тлумаченням їх плану змісту, або підґрунтя у плані лінгвістичної онтології. Передусім визначивши план змісту, можна буде визначити статус і структуру граматичної категорії способу [4: 40]. Стає очевидним, що ієрархічна структура має виявити наскрізну семантичну домінанту, яка розгортається від узагальненого вияву в категорії до конкретніших і часткових її виявів у підкатегоріях.

У сучасній лінгвістиці найбільш поширеним є тлумачення способу й часу як окремих морфологічних категорій. Семантичний зміст категорії часу здебільшого визначають як відношення реальної дії до моменту мовлення, що реалізується в трьох взаємопов'язаних різновидах значення: передуючого моменту мовлення, одночасності з моментом мовлення, слідування за моментом мовлення, які засвідчують теперішній, минулий і майбутній часи. Категорію способу зазвичай кваліфікують як самостійну тричленну дієслівну категорію, що об'єднує грамеми дійсного, умовного та наказового способу, підставою для виділення яких є відношення дії до дійсності, що визначається як реальність / ірреальність дії. Значення реальної дії передає дійсний спосіб, виразниками ірреальної дії є наказовий та умовний спосіб. Проте навіть прихильники цієї базової для виділення категорії способу опозиції

зауважують, що лише дієслова теперішнього та минулого часу виражають реальну дію, тоді як дієслова майбутнього часу означають ірреальну дію, яка ще відбудеться, тобто очікувану. Це спонукало Є. Куриловича надати майбутньому часові статусу окремого способу, оскільки «...порівняно з теперішнім і минулим, які виражають дійсність, майбутній, що означає можливість, імовірність, чекання тощо, являє собою спосіб» [7: 143]. Розвиваючи ідеї Є. Куриловича, деякі мовознавці й минулий час, що передає дію, яка практично перестала бути реальною, тлумачать як спосіб.

Дія, передана формами майбутнього часу, у реальній дійсності потенційно можлива – може як відбутися, так і не відбутися. У той час, як дійсність, зафіксована в граматичних категоріях, відбивається крізь призму погляду того, хто визначає відношення до дійсності. Відповідно, з погляду мовця, дія, передана формою майбутнього часу, обов'язково колись відбудеться. Як стверджує К. Г. Городенська, саме таке модально-суб'єктивне тлумачення реальності майбутньої дії дає підстави більшості представників традиційного мовознавства залишати графему майбутнього часу, хоч і на периферії, але в складі категорії часу дієслова [4: 40].

Визначаючи семантичний обсяг комунікативно зорієнтованих морфологічних категорій часу й способу дієслова, варто зазначити, що особа мовця є важливою для тлумачення обох. «У ситуації, яку представляє категорія часу в лінгвістичній онтології, особа мовця є обов'язковою, визначальною, бо саме для неї дії та стани, що співвідносяться з дійсністю є реальними, тоді як насправді реальними є лише стани, що вже відбулися, відбувалися або відбуваються зараз» [4: 41]. Мовець, споглядаючи об'єктивно виявлені в дійсності дії та стани, констатує їх реальність. Ірреальні дії та стани, які не існують, кваліфікуються ним по-різному – як гіпотетичні чи бажані.

Зі сказаного вище випливає, що реальні дії та стани становлять зміст категорії часу. Але з позицій традиційного підходу одна з форм категорії способу, зокрема дійсний спосіб, охоплює три часові форми – теперішній, минулий та майбутній час, зміст яких втручається в семантичну площину реальності. На таких позиціях ґрунтується теорія, згідно з якою категорія способу займає підпорядковану позицію стосовно часу й у складі дійсного способу входить у категорію способу. А це «суперечить основному критерію виділення граматичних категорій, адже кожна категорія повинна мати свій зміст, своє підґрунтя в плані лінгвістичної онтології» [4: 41].

Варто погодитися з думкою І. Р. Вихованця, що категорії способу й часу в системі морфологічних категорій знаходяться на одній площині, не виявляючи відношень ієрархічності. План лінгвістичної онтології категорії способу становлять ірреальні дії та стани, зв'язок з дійсністю яких визначає мовець. У відображуваній способовими формами позамовній ситуації обов'язковою є особа мовця. Проте її роль відмінна від ролі мовця в позамовній ситуації, відображуваній часовими формами, де мовець констатує або запевняє про реальність дії або стану щодо дійсності, зокрема моменту мовлення. У ситуації зі способовими формами мовець сам визначає лише умови, за яких дія або стан може відбутися, бо для нього вони поки що гіпотетичні, вірогідні, передбачувані, або спонукає співбесідника чи співбесідників, що його слухають, а також тих, що участі в акті спілкування не беруть, виконати бажану, потрібну для нього дію чи набути певного стану, які для нього лише бажані. Ніхто не гарантує, що бажані для мовця дії та стани неодмінно стануть реальністю [3: 97].

На наш погляд, саме протиставлення ірреальних (гіпотетичних / бажаних) дій є онтологічною суттю морфологічної категорії дієслівного способу. Жодна інша домінанта, як-от: протиставлення реальність / ірреальність чи суб'єктивна точка зору мовця не виявляє дійсної суті цієї категорії. Семантичною домінантою є реальність для граматичної категорії часу та ірреальність – для граматичної категорії способу.

Щодо того, чи є самий лише семантичний зміст достатньою підставою для виділення граматичної категорії, побутують дві точки зору. Одна з них репрезентує граматичну категорію лише як значення (напр., концепція способів О. О. Шахматова, теорія синтаксичного способу, висвітлена в Граматиці сучасної російської літературної мови (1970). В українській граматиці елементи такого підходу застосовано в п'ятичленній концепції

способів В. М. Русанівського, який у монографії «Структура українського дієслова» виділяє дійсний, умовний, наказовий, бажальний і спонукальний способи [9: 126]). Висуває змістовий бік категорії на перший план і К. Г. Городенська, яка в «Теоретичній морфології української мови» пропонує чотиричленну систему способів, серед яких умовний, наказовий, спонукальний і бажальний [10: 257]. Як видно, семантичне тлумачення граматичної категорії, яке не спирається на ряди форм, зумовлює відмінний від традиційного репертуар компонентів категорії.

Більш актуальним видається граматичну категорію способу розглядати через призму її відношення до плану змісту та плану вираження. Такий підхід щодо способу започаткував О. М. Пешковський [8]. Структуру будь-якої морфологічної категорії утворюють її компоненти – ряди морфологічних форм, наділених тим самим значенням, а відношення між цими компонентами слугують граматичними опозиціями. Основним структурним типом грами є низка морфологічних форм, об'єднаних значенням одного з компонентів, які формують морфологічну категорію способу.

Традиційно формальна структура морфологічної категорії способу представлена системою граматичних форм, які інтерпретують дію чи стан щодо їх реальності / ірреальності (*чекаю, тишу / чекай, тиши / чекайте, тишіть / чекаймо, тишімо; чекав би, писав би*). Але, як слушно зазначає А. П. Загнітко, окремі форми такого ряду виступають поліграматичними: уміщують граматичні засоби способу, часу, особи. За таких умов висловлене свого часу твердження, що в сучасній українській мові тричленність морфологічної категорії способу підтверджується семантичними і формально-граматичними показниками: 1) експонентною маркованістю; 2) внутрішньокатегорійним протиставленням грамом; 3) системною закріпленістю способових форм; 5) співвіднесеністю морфологічної категорії способу з реченнєвими рівнями, видається непереконливим [6: 241].

Сумнів викликає можливість існування в системі способів дійсного способу. Дехто вважає його не маркованою формою (О. М. Пешковський, Д. М. Овсянико-Куликовський), інші ж стверджують, що засобами вираження реальності, передаваної дійсним способом, є система часових форм. В. Брьондаль називає дійсний спосіб «амодальною» формою, що не виступає ні наказовим, ні умовним способом і репрезентує нейтралізований тип способових опозицій у функціональному плані. Тому часові значення, з одного боку, виступають автономною величиною і виражають місце факту (дії, події) на площині співвіднесеності з моментом мовлення, з іншого, перетинаються з семантикою способу, виступаючи одним зі складників репрезентації модальності речення. І. Р. Вихованець зауважує, що слід подолати парадоксальне становище, коли категорія часу займає якесь «подвійне» граматичне положення, маючи ознаки автономної й неавтономної одиниці. Вона членується на грами теперішнього, минулого і майбутнього часу, але одночасно сама входить у ролі підпорядкованої одиниці в категорію часу [3: 95].

Тож підстав для виокремлення дійсного способу в складі категорії способу немає, бо, по-перше, приписуваний йому семантичний зміст реалізує категорію часу, якій надано статусу самостійної граматичної категорії дієслова саме на підставі семантики. По-друге, не дозволяє виокремити дійсний спосіб також відсутність спеціальних формальних засобів вираження (синтетичних чи аналітичних).

В. М. Русанівський та К. Г. Городенська виокремлюють бажальний та спонукальний способи як видозміну форм у певному контексті. Кваліфікація бажального й спонукального способів, як зазначалося раніше, ґрунтується на певних семантичних особливостях дієслівних лексем та їхній дистрибуції. Наприклад, спонукальний спосіб В. М. Русанівський тлумачить як контамінацію форм наказового та умовного способу; утворюється він за допомогою форм умовного способу; «його відмінність полягає лише в семантиці, що забарвлена відтінком імперативності [9, с. 295]. Ми не бачимо підстав для виділення в опозиції «ірреальність» грамом бажального й спонукального способів, виходячи з наступного: грами бажальності та спонукальності як низка морфологічних форм не знаходять власного вираження в спеціальних словоформах, що могли б репрезентувати ці значення.

Якщо включити термін «грамема» у визначення способу, то воно набуде такого вигляду: морфологічна категорія способу – це система протилежних, але однорідних за змістом граєм умовного та наказового способів. Важливо звернути увагу на зв'язок понять морфологічна категорія та граема: якщо морфологічну категорію способу дієслова можна розуміти як єдність плану змісту та вираження, то граєми умовного й наказового способів як компонент морфологічної категорії отримують дещо інше трактування. Щодо плану вираження – граема як ряд морфологічних форм характеризується певним комплексом формальних показників, що виступають у словоформах, зокрема, форми наказового способу утворюються за допомогою закінчень особової парадигми: *ход-и, ход-імо, ход-іть; роб-и; роб-імо, роб-іть; читай, читай-мо, читай-те; стань, стань-мо, стань-те*. Форми умовного способу утворюються за допомогою складної, аналітично-флексійної морфеми, основним складником якої, або субморфеми, є елемент **би** (**б**), а другу її частину структурує флексія минулого часу дієслів минулого часу на *-в, -л(а), -л(о)*: *ходи-в би, ходи-ла б, ходи-ло б, ходи-ли б; роби-в би, роби-ла б, роби-ло б, роби-ли б; ста-в би, ста-ла б, ста-ло б, ста-ли б*. Цей комплекс включає в себе морфеми, але не зводиться до них. Отже, особові закінчення у парадигмі наказового способу, родові закінчення та аналітичні морфеми в умовному способі виражають парадигму способів, але не є його граємами. Інакше кажучи, обидві граєми морфологічної категорії способу знаходять своє вираження в ряді словоформ, які їх представляють, вони не вносять нової семантики в значення дієслова, а володіють граматичним значенням, тому категорія способу належить до категорій словозмінного типу.

Значення граєми може бути представлене як система диференційних семантичних ознак. Граема в плані змісту не є мінімальним елементом у морфології, оскільки піддається подальшому членуванню. Так, семантичний зміст категорії способу (модальність, ірреальність дії), включає в себе менші за своїм змістом елементи: *наказ, прохання, побажання, імовірність, неімовірність виконання дії* тощо. Таким чином, у семантичному плані наказовий та умовний спосіб не є мінімальними, неподільними елементами.

Якщо розглядати формальний зміст будь-який зі способів, скажімо, наказового, то його граємною структурою слугуватиме особова парадигма. Елементи цієї парадигми – комплекс лексем 1-ї, 2-ї, 3-ї особи однини та множини – є протилежними за своїм характером, оскільки зумовлюють собою відмінні значення, які різняться особовими закінченнями, тобто знаходяться в опозиції, а з іншого боку, виражають однорідний зміст, цим самим становлячи єдину парадигму наказового способу. Складники парадигми умовного способу – родові форми чоловічого, жіночого, середнього родів та множини.

Таким чином, морфологічна категорія способу є не тільки системою опозицій елементарних граматичних значень умовного й наказового способів, але й системою протиставлень граєм як двобічних сутностей, наділених власним потенціалом. Синкретизм і повна адекватність дійного способу часовій парадигмі та відсутність закріпленого за значенням бажальності й спонукальності спеціального морфологічного вираження, яке б виявлялося в ряді словоформ, між якими існують парадигматичні відношення, зумовлює підхід до способу як двочленної категорії. Граєми наказового та умовного способів є неоднаковими (нерівнорядними) за своєю суттю, оскільки різняться структурою, семантикою, проте за своїм змістом вони є однорідними. Граєми категорії способу – це низка морфологічних форм, що існують в плані лінгвістичної онтології як узагальнений клас, об'єднаний граматичним значенням ірреальності, незалежно від того чи того лексичного наповнення, і репрезентуються конкретними словоформами, утвореними за допомогою спеціальних морфологічних засобів.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист; пер. с франц.; общ. ред., вступ. ст. и коммент. Ю. С. Степанова. – [2-е изд., стереотип.] – М.: Едиторал УРСР, 2002. – 448 с.
2. Бондарко А. В. Теория морфологических категорий / А. В. Бондарко. – Л.: Наука, 1976. – 255 с.
3. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті: [монографія] / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
4. Городенська К. Г. Онтологічні параметри граматичних категорій способу та часу / К. Г. Городенська // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 39–42.
5. Горпинич В. О. Українська морфологія / В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ: ДДУ, 2000. – 359 с.

-
6. Загнітко А. П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці / А. П. Загнітко. – К. : НМК ВО, 1990. – 139 с.
 7. Курилович Е. Очерки по лингвистике / Е. Курилович. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962. – 456 с.
 8. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – [7-е изд.]. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.
 9. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1971. – 315 с.
 10. Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматика української мови / І. Вихованець, К. Городенська; [за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця]. – К. : Університетське вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Нестеренко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: словотвір, морфологія, проблеми функціональної граматики української мови.